

СТАВОВИ НАСТАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ О СТРУЧНОМ УСАВРШАВАЊУ У СРБИЈИ

GEOGRAPHY TEACHER ATTITUDES OF PRIMARY SCHOOL ON VOCATIONAL TRAINING IN SERBIA

Јован Ромелић¹, Тијана Илић^{II}

РЕЗИМЕ: Предмет овог рада је теоријско и емпиријско проучавање стручног усавршавања наставника географије у основној школи у Србији. Због честих промена у нашем школском систему, процес стручног усавршавања наставника географије није имао континуитет у сврсисходности и праћења развоја нових наставних технологија. Истражићемо ставове наставника основне школе о стручном усавршавању, као и професионалном развоја уопште, будући да је стручно усавршавање наставника географије - део њиховог професионалног развоја.

У нашим истраживањима ћемо на посредан начин утврдити и културу самовредновања наставника. Биће узета у обзир разлика у социјално-економском стању средина у којима се школе налазе и другим релевантним факторима који утичу на квалитет професионалног развоја. У истраживањима ћемо користити технику анкетирања наставника географије, а анкета ће бити базирана на питањима о личним ставовима и мишљењима о организовању, садржају и корисности стручног усавршавања.

Кључне речи: Наставник географије, професионални развој, стручно усавршавање

ABSTRACT: This study is theoretical and empirical study of professional development of teachers of geography in primary and secondary schools in Serbia. Due to frequent changes in our school system, comparing the situation between our country and the world will be in historical context. We will investigate the process of professional development, as well as aspects of professional development, as the professional development of teachers of geography - of the professional development of teachers.

¹ Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад; www.dgt.uns.ac.rs

^{II} Студент докторски студија, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад

In our research we follow the development of cultural self-assessment of teachers. Will be taken into account the differences in socio-economic situation of the communities where the schools are located. There will be interviewing teachers of geography, a survey will be based on questions about the personal views and opinions on professional development.

Key words: *Teacher of geography, professional development, professional training teachers of geography*

УВОД

Окосницу процеса професионалног развоја наставника чини одржавање континуитета између базичног образовања и стручног усавршавања у току рада. Јединствена концепција стручног усавршавања подразумева изграђен систем који подразумева планирање, програмирање, реализацију, али и праћење и евалуацију тог процеса. Значај праћења и евалуације процеса усавршавања је велики јер се добија јасна слика остварености планираних циљева, активности, као и степен њиховог унапређења. Међутим, нека истраживања показују да наставници још увек најмање учествују у планирању и евалуацији стручног усавршавања у школи. Праћење усавршавања наставника треба да има за циљ сагледавање реализације, степен остварености процеса, сагледавање потенцијалних проблема ако се јаве, као и степен укључености наставника у програме усавршавања. Евалуација усавршавања подразумева вредновање самог процеса и вредновање ефеката процеса усавршавања. За евалуацију је важно да се унапред поставе критеријуми и индикатори на основу којих ће се вредновати усавршавање. То значи да треба дати одговор на питање на основу чега сагледавамо квалитет стручног усавршавања наставника.

ДЕФИНИЦИЈА СТРУЧНОГ УСАВРШАВАЊА НАСТАВНИКА

Под стручним усавршавањем наставника подразумевамо скуп различитих активности и поступака у којима наставници учествују, ради проширивања својих знања, унапређивања вештина у функцији даљег развоја својих стручних способности.

Оно произилази из чињенице да се оптимална реализација своје професионалне дужности остварује на начин који подразумева да наставници припремају ученике за аутономно доживотно учење и уз непрекидно критичко преиспитивање процеса учења и наставе. У литератури се за наставника који своју улогу координатора рада ученика и посредника између наставног градива и ученика на поменути начин, све чешће користи термин *рефлексивни наставник* (Pollard, 2005). Овим термином се повезују све компетенције које претпостављају особине савременог наставника.

ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ САВРЕМЕНОГ СТРУЧНОГ УСАВРШАВАЊА НАСТАВНИКА

Концепт припреме и усавршавања наставника доживљавао је промене. Оне су се кретале од концепта *једнокрајне, изоловане обуке* за стицање одређеног сета знања и умења, ка *системском њрисџуу* котинуираног професионалног развоја наставника. Треба поменути да се у процесу учења и наставе све више истиче улога ученика као субјекта. Тај процес се одвија уз коришћење активног концепта. Због тога је модерна *социо-конструктивистичка* парадигма - учење је самостална властита конструкција знања онога ко учи. Наставник у оквиру ове ситуације поставља наставу у *зону најредној развџка* ученика и конципира наставне ситуације (Pešikan, Antić, Marinković, 2004).

На тај начин наставник постаје кључни параметар квалитетног образовања. Да би се то и остварило, онда је од изузетне важности његова оспособљеност за тај посао. Из оваквог погледа на организацију (психологију) наставе произишао је и савремени концепт континуираног *њрофесионалној развоја наставника*.

НАЧИН ОРГАНИЗОВАЊА ПРОФЕСИОНАЛНОГ РАЗВОЈА НАСТАВНИКА

Професионални развој наставника географије, стручно усавршавање, у земљама Европе веома се разликује. Ђ. Комленовић (2004) проучавајући стање у свету, истиче да се оно најчешће одвија у вануниверзитетским установама, као што су: Педагошки институти у Русији и други институти у земљама Источне Европе, наставничке асоцијације и организације, односно, наставнички центри у Великој Британији, Шпанији, Италији, Француској. Континуирано, врло успешно стручно усавршавање за наставнике географије основних, средњих и учитељских школа реализује Краљевска школа за педагошке студије у Данској. Удружења географа на регионалном, европском и светском нивоу (конгреси, симпозијуми, литература) омогућавају наставницима географије да сазнају новине у науци, док се дидактичко-методичким питањима ове асоцијације најчешће не баве. Усавршавањем наставника географије у новије време се баве профитабилне и непрофитабилне организације, владине и невладине агенције и медији. Понегде се формирају посебни наменски пројекти националних или међународних организација у које се укључују појединци или екипе наставника и школске установе у сарадњи са локалним институцијама. У мањем броју земаља стручно усавршавање се организује на матичном факултету чиме се успоставља континуитет са иницијалним образовањем. На овај начин наставници задовољавају потребу за академским садржајем образовања и уједно се практично обучавају. (Комленовић, 2004).

Професионални развој наставника географије у већини земаља одвија се на неколико начина:

- *Cascade training* - каскадно усавршавање. Мале групе експерата обучавају веће групе саветника, надзорника и предавача у школама на регионалном или локалном нивоу.
- *Mobil teacher training* - мобилно усавршавање. Организују се екипе инструктора које едукује веће групе наставника на локалном нивоу.
- *Modular training* - модуларно усавршавање. Наставнику се понуђени модули са садржајима који су диференцирани по нивоу сложености и са очекиваним исходима. Овај начин стручног усавршавања подразумева евалуацију и критеријуме за напредовање наставника.
- *Distance training* - образовање на даљину. Овакав вид усавршавања има за циљ да се наставници редовно информишу о новинама у: школском законодавству, наставним плановима и програмима, наставним садржајима, еволуацијом ученичких постигнућа. За овај вид усавршавања користе се разни медији, педагошки часописи и листови, аудио и видео касете, CD-ром, рачунари, сателитске комуникације.
- *In-service further training* – даље образовање, подразумева програм за проширивање и допуњавање знања из географије. Овакви програми садрже дидактичке иновације, нове методе и облике рада, нове наставне програме као и новине из географске науке.
- *Continuing education* - континуирано образовање које се остварује преко курсева и семинара. У појединим земљама овакав вид стручног усавршавања је регулисан законском регулативом и обавезан је за наставнике. Континуираним образовањем наставници стичу нова знања и вештине, могу да стекну диплому вишег нивоа. Овај начин усавршавања најприсутнији је у Великој Британији. У неким земљама Европе овакав вид стручног усавршавања, као и остали видови, препуштено је слободном избору наставника (Euridice, 1995).

Мишљења експерата који се баве образовањем и искуства наставника потврђују да су најквалитетнији они видови стручног усавршавања који обједињују теоријске садржаје и практичну обуку уз активно учешће наставника. Свакако да стручно усавршавање мора да буде у сагласју са: стратегијом образовања, финансијском ситуацијом земље и школе, потребом и врстом школе, иницијалним образовањем и личним афинитетима наставника (Комленовић, 2004).

На бројним интернет форумима у Србији на којима се развија дискусија о овом проблему, уочавају се опречна мишљења о организацији, садржају и сврси стручног усавршавања у нашој земљи. Мишљења се крећу од апсолутно негативног става, тврдње да је основни мотив зарада организатора до прихватања институције усавршавања коју постављају надлежни субјекти или као самообразовање, односно самоусавршавање. Дуже праћење форума ствара утисак о хаотичности ставова и мишљења наставника не о стручном усавршавању као појави и потреби, колико о конкретној организацији и садржају у нашем школском систему. То је био један од разлога да приступимо емпиријском истраживању о ставовима наставника географије основне школе о стручном усавршавању.

Циљ истраживања се састоји у томе да се у време одржавања семинара који је у функцији стручног усавршавања наставника географије, дакле у време када су наставници под утиском едукативног скупа иницирани на интензивније размишљање о проблемима организовања и сврсиходности садржаја свог стручног усавршавања, организује анкетање којим би се утврдили ставови наставника географије у основним школама о неколико важних аспеката сопственог стручног усавршавања.

Поменути циљ је реализован кроз следеће задатке:

1. Утврдити ставове и мишљења наставника географије о степену ангажованости и видовима усавршавања који су предмет њихове пажње и ангажованости.
2. Истражити мотиве наставника географије за стручним усавршавањем.
3. Испитати препреке на које наставници најчешће наилазе у процесу стручног усавршавања.
4. Проценили колико су програми стручног усавршавања географа применљиви у школској наставној пракси.

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Полазећи од поменутих задатака, односи о сврси, видовима и садржају стручног усавршавања наставника географије, њихових потреба, садашње њихове социјално-економске позиције, стандарда наставне технологије у школама, поставили смо хипотезе истраживања. Хипотезе ћемо формулисати следећим констацијама:

1. Наставници географије процењују да су ангажовани на стручном усавршавању.
2. Наставници се стручно усавршавају ради постизања већег успеха у практичном наставном раду.
3. Највећа препрека наставника у стручном усавршавању јесте неадекватна материјална (финансијска) стимулација.
4. Програми стручног усавршавања нису потпуно применљиви у наставном раду наставника географије.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Узорак је обухватио наставнике основних школа на територији Браничевског округа и Баната који су у новембру 2010. године похађали Клетов семинар за географе. На семинару је било укупно 60 наставника географије (34 у Пожаревцу као центру Браничевског и 26 у Зрењанину као центру Баната). У нашем истраживању узорак је изједначен по полу и средини (сеоска-градска) у којој раде. Међутим, разлике произилазе из различите школске спреме, наиме у узорку се провладале особе са високом стручном спремом (80%). По годинама стажа однос је био сле-

дећи: 10% узорака чинили су наставници до 5 година радног стажа, 37% је имало између 5 и 14 година стажа, 16% испитаника је имало између 15-24 година стажа и 37% је имало преко 24 година радног искуства.

На истраживачка питања о вредновању стручног усавршавању одговоре смо тражили од наставника који су на разне начине били укључени у овај процес. Дакле, овде је реч о *ex post facto* нацрту – у којем се испитују ефекти неког третмана који је већ природно наступио, а није био произведен или изазван од стране истраживача (Ristić, 1983).

У истраживањима ћемо користити од *ојшћенаучних* метода – статистичку методу, методу моделовања или аксионатску методу.

Од основних *јоседних* метода биће коришћене: индукција – дедукција, анализа – синтеза, конкретизација – генерализација. Избор неке од ових метода у одређеној ситуацији зависи од изабране општенаучне методе. Тако ће, на пример аксионатска метода тражити примену дедукције као посебног методског поступка.

Разумљиво је да ће током истраживања бити примењен низ метода које су карактеристичне за географска и педагошка истраживања – теренска истраживања, метода интеракције појава и процеса, итд.

У оперативно-техничком смислу, начин истраживања ће се посебно формирати, зависно од тога да ли се реализује:

- поступак прикупљања података,
- поступак обраде података и
- начин извештавања о резултатима истраживања.

Када се ради о поступку прикупљања података, основни извори ће бити: људи и њихово понашање, службени и несљужбени документи, средства масовног комуницирања, литературни извори и сл.

У поступку обраде података, биће примењени: логичка и техничка контрола података, сређивање података, пребројавање података, анализа података, табелирање и укрштање података, закључивање о подацима.

У истраживањима примењено је **анкетирање**, односно техника прикупљања података о проучаваној педагошкој појави путем писменог одговарања испитаника (наставника) на питања дата у писменом облику. Инструмент помоћу којег је обављано анкетирање коришћен је упитник са питањима затвореног (алтернативног и вишеструког избора) и комбинованог типа. Прва четири питања су општег карактера и односила су се на: пол, године стажа, стручну спрему и месту у коме се налази школа. Остала група питања (укупно 18) односила се на ставове и мишљења наставника географије.

Анонимношћу је повећана вероватност да ће испитаници на питања одговорити искрено, али тиме се ризик неискреног одговарања не може сасвим отклонити. Претпостављамо да је неискреност која је уочљива код појединих питања не толико последица страха да ће при анализи упитника неадекватност одговора може имати лоше последице по испитанике, већ жеље да се одговори на начин како је претпоставио да ће се од просветног радника очекивати или је неискре-

ност последица одбојног става према усавршавању, а тиме и настојање да се дисквалификације институције стручног усавршавања наставника. Итд.

Обрада података је обухватила креирање категорија одговора на основу прикупљених података, сврставање појединачних одговора у издвојене категорије и пребројавање и рачунање постотака одговора у свакој од категорија. Категорије су постављене као међусобно искључиве – један одговор је могао да буде сврстан само у једну категорију. С друге стране, један испитаник је могао да има више од једног категорисаног одговора. Другим речима, одговор наставника је могао да буде подељен у два и више одговора који су сврстани у две и више категорија.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

У прву категорију настојали смо да утврдимо степен ангажованости наставника географије на стручном усавршавању. Наставници су имали могућност да се одреде – *веома анијажовани, анијажовани, мало анијажовани, веома мало анијажовани*.

Табела 1. Ангажованост наставника на стручном усавршавању

Могућни одговори о величини ангажованости	N	%
Веома ангажовани	16	26,67
Ангажовани	28	46,67
Мало ангажовани	14	23,33
Веома мало	2	3,33
Укупно	60	100

На основу резултата представљених у табели 1, уочава се да наставници имају позитиван став о степену ангажованости у стручном усавршавању. Скоро половина (46,67%) сматра да је “ангажовано” на стручном усавршавању, а 26,67% наставника географије одлучило се за категорију „веома ангажовани“. Нешто мање од четвртине наставника (23,33%) својим одговором показују да су мало ангажовани. Свега 3,33% је веома мало ангажовано. Резултати су потврдили прву хипотезу - наставници географије позитивно процењују величину свог ангажмана у процесу стручног усавршавања. Постојећи резултати нису толико оптимистични када се у даљем току комуникације анализирају одговори - шта наставници сматрају под стручним усавршавањем.

Према томе, праву тежину ранијих резултата, настојали смо да утврдимо системом питања о врсти ангажовања наставника на стручном усавршавању.

При одређивању алтернативних могућних одговора, одабрали смо категорије које су у нашем систему стручног усавршавања најуобичајније, настојећи да буду што конкретнији али уз формулисана додатке који пружају могућност одређења и за појмове са ширим смислом који ће наставницима омогућити да уврсте активност којом се баве али која нужно мора бити обухваћена појмовима вишег реда.

Табела 2. Врсте ангажовања наставника на стручном усавршавању

Могућни одговори о врсти усавршавања	f	%
Праћење географске и педагошке литературе	34	56,67
Извођење огледних часова	20	33,33
Активна укљученост у рад актива географа	26	43,33
Припрема за наставу	36	60,00
Присуствовање семинарима, предавањима и слично	44	73,33

Изражавајући мишљење о врсти ангажовања на стручном усавршавању, највећи број наставника географије под стручним усавршавањем сматра присуство на семинарима, предавањима и сличним облицима што је и оправдано јер ово је у складу са добијеним подацима о најзаступљенијем облику усавршавања у школама (преко 70% наставника географије се изјаснило да су то семинари). Међутим, поражавајући је податак да чак 60% наставника наводи припрему за наставу, као најелементарнији вид стручног усавршавања и унапређивања педагошке праксе. Разлога за то има више: материјално-кадровске могућности школе, различите потребе и мотиви самих наставника, непостојање акционих планова и тимова за стручно усавршавање у школи, али и лоша реализација надлежности школске управе, итд.

Уочљива је и солидна заступљеност самоусавршавања, јер око 57% наставника наводи да под стручним образовањем подразумева - праћење географске и педагошке литературе. Ово је врло значајно јер овом врстом усавршавања наставници се ослањају на сопствену савест. Постоји свест о захтевима сопствене професије, а на крају то је и доказ о присуству јачег афинитета према географији односно присуства унутрашње мотивације према стручном усавршавању. Овај вид самоучења (самоусавршавања) је посебно битан за наставнике географије са дужим радом у настави, када неретко процес извођење наставе постепено добија рутинерски карактер.

На претходна два система питања о ставовима наставника надовезује група питања о мотивима наставника за стручним усавршавањем. Неоспорно је да карактер мотивације утиче на величину и врсту ангажованости у процесу усавршавања.

С друге стране, већи део претходно наведених ставова наставника, може током времена имати и повратан утицај на врсту мотивације која покреће наста-

Табела 3. Мотиви наставника за стручним усавршавањем

Могућни мотиви наставника за стручним усавршавањем	f	%
Напредовање у струци	22	36,67
Праћење иновација у науци и технологији	40	66,67
Бољи друштвени положај	28	46,67
Законска обавеза	4	6,67
Већа зарада	4	6,67

внике ка жељи да се интелектуално развије. На основу добијених резултата може се видети да се мотивација наставника географије за перманентним усавршавањем највише огледа у праћењу иновација и нових сазнања у струци (66,67%) што је у складу са великом и брзом продукцијом радова из области географије и чињенице да поједине наставне географске дисциплине по свом карактеру морају да прате брзе друштвене, економске и политичке промене у географској средини. На другом месту је потреба за већим успехом у раду (46,67%), иако резултати многих истраживања истичу да најјачи мотиви наставника за усавршавањем леже управо у афинетитнеом ставу према деци и раду са децом. Са 36,67% на трећем месту налази се мотив за напредовањем у струци. Према томе, хипотеза да се наставници стручно усавршавају ради постизања већег успеха у раду није потврђена, иако су трагови оваквог мишљења приметни и добро уочљиви, будући да су заступљени код нешто мање од половине наведених могућних ставова испитаника.

Делови Закона који се односе на стручно усавршавање наставника, као што је поменуто, предвиђају ригорозне мере уколико га наставници не поштују, мада до сада ове мере нису примењиване. На то су свакако утицале лош социјално-економски положај просветних радника. Будући да се у многобројним расправама о овом феномену између просветних радника бивају истицане многобројне препреке објективног карактера, определили смо се за питања која треба да изразе ставове наставника географије о врстама сметњи и препрека у стручном усавршавању.

Табела 4. Врсте препрека у стручном усавршавању

Врсте препрека	f	%
Новчана стимулација	38	63,33
Неадекватне теме	24	40,00
Презаузетост на послу	18	30,00
Недовољна стимулација	6	10,00
Здравствено стање	6	10,00

Овим се прихвата трећа хипотеза - највећа препрека у стручном усавршавању географа је неадекватна материјална стимулација (63,33%). На другом месту се налазе неадекватне теме (40,00%)

Од укупно пет проблема која су наведени као најчешће сметње у ангажману наставника географије на стручном усавршавању на првом месту се налази новчана стимулација (63,33%). Овакво мишљење је очекивано. јер поред осталог већ годинама се, како је поменуто, не реализује део Закона о основама система образовања и васпитања, о постојању напредовања у служби, стицање одређених звања и адекватно награђивање. У истом закону предвиђена је обавеза наставника да у току 5 година сакупи 100 сати семинара, а уколико их не сакупи, предвиђен је губитак посла – што је пример негативне мотивације наставника. С друге стране, овим законом је предвиђено, напредовање у струци путем стручног усавршавања, које би било праћено одговарајућом новчаном стимулацијом.

Као значајан фактор сметње јављају се и неодговарајуће теме усавршавања које се нуде (40,00%). На трећем месту истиче се презаузетност на послу (30,00%), која, како су показали интервјуи су претежна последица обимних и бројних планова и програма, рад у више школа, итд. Најмања фреквенција одговора је недовољна мотивација и сметње везане за здравље наставника. Овим се прихвата трећа хипотеза односно да је највећа препрека у стручном усавршавању географа неадекватна материјална стимулација.

Табела 5. Применљивост програма усавршавања у раду

	N	%
Потпуно	20	33,33
Делимично	34	56,67
Мало	4	6,67
Нимало	2	3,33
Укупно	60	100

Добијени подаци потврдили су и четврту хипотезу. Из табеле се уочава да су програми делимично применљиви за више од половине наставника (56,67%). Ова чињеница (уз још 6,67% плус 3,33% ставова који одражавају незадовољство наставника) може да утиче на смањење нивоа мотивације. Тек трећина наставника географије одговорило је да је стручно усавршавање потпуно применљиво у раду. Добијени резултати показују да постоји простор за подизање сврсисходности и квалитета програма усавршавања који су нуде. Потребно је садржајем стручног усавршавања пратити актуелне промене у географској средини као и неопходно осавременавање наставне технологије које је остварљиво у нашој средини.

ЗАКЉУЧАК

Иако је реч о релативно малом узорку на коме је извршено наше истраживање, добијени резултати намећу потребу предузимања извесних мера које би могле да допринесу решавању неких питања која су, директно или индиректно, повезана са проблемима који су истраживани.

Будући да нема дилеме какво стручно усавршавање желимо, свакако квалитетно али посредством диференцираног прилаза садржајима појединим категоријама стручног усавршавања, не може бити ни дилеме треба ли или не треба наставу прилагођавати постојећим врстама и нивоима знања, вештина и навика наставника и да треба пронаћи инструменте за добијање поузданих и тачних резултата, јер нам се на основу посредног и непосредног контакта са њиховим ставовима, најближи одговори њиховим стварним потребама могу се постићи прилагођавањем усавршавања њиховим диференцираним потребама. За све наставнике, у стручном усавршавању сам процес индивидуализираног односно диференцијацираног прилаза омогућава прилагођавање могућностима и потребама наста-

вника, чиме се пружа могућност да буде испуњен један од битних предуслова који би омогућио да настава постане ефикаснија.

ЛИТЕРАТУРА

- Buchberger, F., Campos, B.P, Kallos, S. & Stephenson, J. (Eds) (2000): Green Paper on Teacher Education in Europe – High Quality Teacher Education for High Quality Education and Training.
- Commission of the European communities (2008): Progress Towards The Lisbon Objectives In Education And Training - Indicators and benchmarks, Retrived from www.ec.europa.eu/education/policies/2010/doc/principles_en.pdf
- Guskey, T.R. (2002): Professional Development and Teacher Change. *Teachers and Teaching: theory and practice*, Vol. 8, No. 3/4, 381-391.
- Katalog programa stručnog usavršavanja zaposlenih u obrazovanju za školsku 2009/2010. godinu. Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, Beograd, 2009.
- Комленовић Ђ., (2004): Професионални развој наставника географије, Глобус, Српско географско друштво, вол. 35, бр. 29, стр. 129-134. Euridice, 1995, 1998, 2000, 2002.
- Комленовић, Ђ. (2003): Организација географске наставе у школским курикулумима у свету и примена искустава у настави географије Србије. докторска дисертација.
- Marinković, S., (2011): Концепција активног учења као основа за формирање нових наставничких компетенција, *Pedagogija*, Univerzitet u Kragujevcu, Učiteljski fakultet, Užice vol. 66, br. 2, str. 204-214.
- Министарство просвете и спорта, (2004): Квалитетно образовање за све –изазови реформе образовања у Србији, Београд.
- Pešikan, A., Antić, S., Marinković, S. (2004): Analiza koncepcije stručnog usavršavanja nastavnika u Srbiji: proklamovani i skriveni nivo (I deo), www.sanu.ac.rs/odbor-obrazovanje
- Pollard, A., (2005): *Reflective teaching : evidence-informed professional practice*, Continuum, London, New York.
- Ristić, Ž. (1983): *Logičke osnove nacрта istraživanja i statističkog proveravanja hipoteza u psihologiji i pedagogiji*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Prosveta.
- Romelić, J., Ilić, T. (2010): *Stručno usavršavanje nastavnika geografije u Srbiji*, Други конгрес географа Србије, Зборник абстраката, PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Srpsko geografsko društvo, Novi Sad.
- Stamatović, J., Rogić, A., (2008): *Praćenje i evaluacija stručnog usavršavanja nastavnika*, *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu* Министарство просвете, Школска управа, Ужиче, vol. 21, br. 1, str. 98-110.